

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЩОДО ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИН ОДЕЩИНИ в 20–30-ті роки ХХ століття

Вивчається репресивна політика сталінського тоталітарного режиму щодо польської етнічної меншини Одещини на початку ХХ століття. Досліджується репресивна діяльність виконавчих органів влади та спецслужб у районних центрах та сільських місцевостях Одеської області. Аналізується процес формування у тогочасному суспільстві атмосфери шпигуноманії, наростання підозрливості до етнічних меншин, сприйняття їх як потенційних зрадників, що передувало розгортанню у республіці масових депортацій та терору. З'ясування історичного підґрунтя сучасного стану міжнаціональних відносин в Україні дозволить розробити ефективну етнонаціональну політику з урахуванням трагічних сторінок вітчизняної історії задля недопущення появи в майбутньому тоталітарного режиму.

Ключові слова: поляки; Південь України; репресії; депортація; денаціоналізація.

У 20-ті роки репресії щодо поляків СРСР і України, зокрема, не набували характеру масових акцій. До того ж, силові структури, заарештувавши того або іншого католицького священика чи рядового громадянина польської національності й звинувативши його, наприклад, у шпигунстві на користь Польщі (у переважній більшості випадків не маючи на це жодних підстав, хоча зрозуміло, що поодинокі випадки збирання розвідувальної інформації з боку польських спецслужб і окремих дипломатів мали місце в дійсності), діставали можливість – в разі потреби (досить часто саме вона й спричинялася до арешту) – обміняти його у польських колег на членів Компартії Польщі чи її автономної складової – Компартії Західної України (КПЗУ), засуджених польськими судами за протидержавну діяльність. Так, зокрема, 15 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, розг-

лянувши питання про обмін політ'язнів, доручило голові ДПУ УСРР В.А.Балицькому «поставити в Москві питання про обмін засуджених у Польщі активних робітників КПЗУ на засуджених нами польських контрреволюціонерів» [1].

Ситуація кардинально змінилась на початку 30-х років. Сталінський тоталітарний режим досить зміцнів, ліквідувавши будь-яку офіційну опозицію всередині країни, в тому числі – у самому партійно-державному керівництві, організувавши страшний голодомор, який забрав мільйони життів, насамперед в Україні. Рівночасно зовнішньополітична ситуація для Радянського Союзу істотно погіршала: у Німеччині до влади прийшов Гітлер, на антирадянській основі відбулося польсько-німецьке зближення. Тому й не дивно, що практично синхронно – у 1933–1934 рр. – розгортаються й поступово

набирають обертів репресії проти польської й німецької меншин в УСРР. До цього також спричинився ще політичний чинник. Сталінський провід держави, формально не відкидаючи пропагандистські гасла 20-х років із закликами до «світової пролетарської революції», фактично відходить від учорашнього інтернаціоналізму з тим, аби перейти на прагматичні рейки побудови казарменого соціалізму «в одній країні». На авансцену політичного життя поволи, а потім дедалі стрімкіше виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою колишній імперський, великодержавницький російський шовінізм.

У 1933 році відбуваються кардинальні зміни у долі польського населення України. Воно (сільське у переважній своїй частині), не маючи змоги оклигатись після років примусової колективізації й голоду, практично відразу потрапляє під прес масових репресій.

Південна Україна не залишилася осторонь цих подій. За переписом 1926 р. на Півдні УРСР проживало 23368 поляків, що становило 0,69 % населення регіону, а кількість репресованих поляків у даному регіоні становила 2094 особи. У Миколаївській області було заарештовано 504 особи, з них розстріляно 159, в Херсонській – відповідно 497 і 201, в Одеській – 1093 і 468 осіб.

Одеська область була однією з багатонаціональних та прикордонних областей України. Згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., на Одещині проживали 316591 євреїв, 95384 німців, 68694 молдован, 32270 болгар, 23368 поляків та 3487 греків. Євреї переважно мешкали в місті, а німці, молдовани, болгар та поляки – на селі. Грецьке населення компактно мешкало в Одеській окрузі. Складна міжнародна обстановка, утвердження при владі в Німеччині націонал-соціалістів та підписання польсько-німецького договору зумовили зростання підозріливості радянської влади в першу чергу щодо поляків та німців, а також до іноземнопідданих та політемігрантів. Окреслений період ознаменувався проведенням масових депортацій польської та німецької етнічних меншин із прикордонних Київської та Вінницької областей. На Одещині не було

здійснено подібних репресивних акцій, але посилювалось кримінальне переслідування німецького населення.

Характерними рисами в репресивній діяльності влади на Одещині стали численні рейди по «чистці» режимних територій, під час яких заарештовувались особи без паспортів та куркулі-втікачі. Керівництво країни постійно висловлювало незадоволення репресивною діяльністю підлеглих і вимагало збільшити її темпи. Значного розмаху у регіоні набула «чистка» у лавах КП(б)У, внаслідок чого багатьох виключених звідти осіб виселяли за межі Одеської області або заарештовували. Під час обміну партдокументів особлива увага зверталась на комуністів польської, німецької та молдавської національностей. Нерідко їх звинувачували у приховуванні своєї національності, а також замовчуванні факту перебування в інших, крім більшовицької, партіях та наявності родичів за кордоном [2].

Згідно з наявною статистичною звітністю спецслужб, ними було притягнуто до кримінальної відповідальності 649 євреїв, 280 німців, 75 поляків, 60 молдован, 51 болгарина та 11 греків. Більшість звинувачених були середнього та молодого віку, а особи похилого віку значно рідше потрапляли до слідчих ізоляторів. Часто арештові особи передувала так звана «агентурна розробка», позбавлення виборчих прав, звільнення з роботи, виключення з лав Компартії та профспілок. Заарештованим найчастіше пред'являли звинувачення в антирадянській агітації та пропаганді, троцькістській діяльності, шпигунстві, зв'язках з іноземним консульством, отриманні матеріальної допомоги з-за кордону й порушенні паспортного режиму. Під час проведення попереднього слідства грубо порушувалось законодавство. Більшість заарештованих не знали про те, що проходять по одній груповій справі й окремі особи лише під час реабілітації ознайомилися із слідчими матеріалами [3].

Більшість вироків приймали судові органи – це Спеціальна колегія Верховного Суду УРСР, Спецколегія Одеського обласного суду, Спецколегія Водно-транспортного суду Чорноморського басейну, Лінійний суд Пів-

денно-Західної залізничної дороги та Військовий трибунал Київського військового округу. Серед позасудових органів слід назвати Особливу нараду при Колегії ДПУ УСРР, Особливу нараду при НКВС СРСР та Трійку при УНКВС по Одеській області. Під час попереднього слідства звинувачених систематично залякували, шантажували, застосовували до них фізичні методи впливу, морили їх голодом та змушували давати неправдиві свідчення на інших осіб. Масово фальсифікувались матеріали очних ставок та показання свідків. Грубо порушувалось законодавство: на багатьох документах не представлені дати й відсутні необхідні підписи, не всім заарештованим пред'являли звинувачення, практично завжди залишали без розгляду їхні скарги та заяви. Вироки у переважній більшості приймали судові органи й вони були відносно м'якими та диференційованими. Звинувачених ув'язнювали у виправно-трудових таборах терміном від 3 до 5, рідше до 10 років, позбавляли виборчих прав, конфісковували їхнє майно, а деякого й зовсім звільняли. Рішення про розстріл було рідкістю і його виносили суди. Характерно, що у біографії людей факт затримання чи арешту в 1934–1937 рр. були повторними. З метою залякати населення та розколоти громаду етнічних меншин влаштовувались показові судові процеси [4].

Особливими рисами у репресивній політиці проти інтелігенції були постійні «чистки» в закладах та установах, під час яких «знаходили» так званих шкідників. На них покладалась вина за певні прорахунки й недоліки на виробництві. Особлива увага приділялась науково-педагогічним кадрам, які мали б виховувати підрастаюче покоління в радянському дусі. У результаті «класового відбору» представники інтелігенції етнічних меншин звільнялися з роботи чи навчального закладу, а отже, не мали змоги надалі займатись улюбленою справою та утримувати власні родини. До тієї частини інтелігенції, яка демонструвала інакодумство та не сприймала політичного курсу радянської влади, здебільшого застосовувалось кримінальне переслідування [5]. В умовах формування в країні атмосфери шпигуноманії та погіршення

відносин із деякими країнами, сталінський тоталітарний режим виношував ідею про заборону німцям та полякам відбувати строкову службу в армії. Здебільшого підставою для відмови молодим людям у проходженні служби в армії було «вороже» соціальне походження призовників. Судові вироки у кримінальних справах на військовослужбовців приймали військові трибунали.

Також незважаючи на злиденність селян етнічних меншин, радянська влада продовжувала відбирати у них продовольство. Позбавлення виборчих прав, виселення за межі Одеської області одноосібників й свавілля місцевих чиновників були характерними рисами у репресіях проти сільських мешканців. Свавілля місцевих чиновників чітко проявилось під час отримання польським населенням грошових переказів та посилок із продуктами з-за кордону. Відмова у обміні паспорту, звільнення з роботи та кримінальне переслідування найчастіше застосовувались владою проти робітництва. Значного поширення у середовищі робітництва набули «чистки» у лавах КП(б)У та регулярні «вириття» «соціально-ворожих елементів» на численних підприємствах і фабриках. Окрему групу репресованих робітників становили уродженці сільських місцевостей, які, випереджаючи виселення або втікаючи звідти, наводнили великі міста з надією уникнути подальшого переслідування та знайти там некваліфіковану роботу. Під час обміну партдокументів представники етнічних меншин нерідко звинувачувались у приховуванні своєї національності, перебуванні в іноземному підданстві та прагненні емігрувати. Службовців звинувачували у порушенні «революційної законності» й переводили на нижчу за рангом посаду або звільняли. Багато хто із них дійсно були причетні до знущань над колгоспниками під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. та здійснювали свавілля в наступні роки. Водночас в окремих осіб відбирали партійні квитки за огульними звинуваченнями й ув'язнювали в таборах.

Тоталітарний режим продовжував цілеспрямовано знищувати церкву як соціальний інститут, переслідувати священників та віруючих. З життя етнічних меншин влада нама-

галась витіснити духовні традиції попередніх поколінь й тим самим розширити простір для утвердження комуністичної культури. Значного поширення набув процес закриття церков й передавання приміщень радянським установам для «культурних потреб». Протягом зазначеного періоду посилилось кримінальне переслідування римо-католицьких та лютеранських священників. Разом з ними до слідчих ізоляторів потрапляли й віруючі, які намагались уберегти церкви від закриття та захистити священнослужителів. Найчастіше попереднє слідство у даних справах здійснював особливий відділ, рідше – економічний та секретно-політичний відділи. У десятках архівно-слідчих справ репресованих зустрічаються одні й ті ж самі прізвища слідчих – це Шахтмейстер, Скролівецький, Нілов, Риков, Поскрипка, Вольфович, Ройт, Юрілов, Еткін, Абрамський, Штеренберг та Шнайдер. Характерно, що засуджені часто подавали касаційні скарги на вироки.

У 1932–1933 рр. органи НКВС сфабрикували справу про так звану «Польську Організацію Військову» (ПОВ), назву якої запозичили в організації, що реально існувала в часи Першої світової та громадянської воєн і припинила свою діяльність у 1921–1922 рр. Мозаїчна картина «митців» з НКВС мала окремі реальні фрагменти. Решта ж – створення і діяльність ПОВ після польсько-радянської війни 1920 р. на терені СРСР, насамперед в Україні, мета та антирадянські плани так званих «пеовяків» – вигадка. Але для польського населення УСРР ця вигадка перетворилася на жахливу реальність. Встановлено, що черговий сплеск арештів припав на другу половину 1933 р., а винесення вироків – на перший квартал 1934 р. Надалі темпи «викриттів» «пеовяків» дещо зменшились з тим, аби з 1936 р. набрати нових обертів [6]. Більшість заарештованих були поляками, хоча інколи «членами» «ПОВ» оголошувались особи інших національностей. Вік звинувачених коливався від 21 до 50 років. Вони були уродженцями Польщі, Білорусії та Росії, а також Київської, Вінницької та Одеської областей. Паралельно із винесенням вироків «одеським членам» «ПОВ», позасудові органи розглядали подібні матеріа-

ли, надіслані секретно-політичним відділом ДПУ УСРР, київським та вінницьким облуправліннями ДПУ. Відзначено, що дії слідчих, котрі виконували замовлення керівництва держави, набули особливого цинізму [7].

Таким чином, характеризуючи наведений вище матеріал, слід зауважити, що репресіям за вигадану приналежність до ПОВ мали бути піддані, насамперед, активісти польської роботи в СРСР і, зокрема, в Україні. Тобто партійні, радянські, редакційно-видавничі, культосвітні працівники, заангажовані до проведення «коренізації» серед польського населення й будівництва «польської пролетарської культури». Саме так і сталося.

У 1934 – першій половині 1937 рр. сталінський тоталітарний режим продовжував активно використовувати репресії для вирішення нагальних проблем, що поставали перед країною. У цілому каральні заходи були спрямовані на все населення й головним чином полягали в пошуках так званих «соціально-ворожих елементів». Останні начебто заважали розбудові радянського суспільства й ізолювались від основної маси населення з наступним «перевихованням» у таборах. Водночас утвердження при владі в Німеччині націонал-соціалістів та підписання німецько-польського договору суттєвим чином вплинули на формування в країні атмосфери шпигуноманії й недовіри до етнічних меншин. Певну роль у цій ситуації відіграла й та обставина, що вони підтримували зв'язки із рідними за кордоном або отримували матеріальну допомогу від різних благодійних організацій. Вважалося (інколи й безпідставно), що дані контакти використовувались недружніми СРСР урядами для поширення свого впливу з метою підірвати його міць. Переважна більшість директив, наказів та розпоряджень вищого керівництва СРСР та УРСР орієнтувала підлеглих на місцях посилювати репресії у першу чергу проти німецького населення. Арештові конкретної особи, як правило, передувала «агентурна розробка». Спецслужби, парторганізації та виконавчі органи влади, у процесі здійснення конкретних репресивних заходів, нерідко обмінювались так званим «компрометуючим матеріалом» на людей. Останній

роками відкладався у справі-формулярі, літерній та агентурній справах й використовувався в певний момент [8].

Представників етнічних меншин звинувачували у здійсненні антирадянської агітації та пропаганди, проведенні троцькістської діяльності, шпигунстві та зв'язках з іноземним консульством, отриманні матеріальної допомоги з-за кордону й порушенні паспортного режиму. У цілому звинувачення характеризуються своєю неконкретністю та невідповідністю соціальному статусові заарештованого.

Отже, спецслужби «виявляли» в Одеській області «членів» місцевих філій «Польської організації військової», але більшість заарештованих за цими міфічними справами у 1920-ті рр. прибули до СРСР як політемігранти й активно залучались до роботи у національних районах республіки. Оскільки «справи» були гучними, то керівництво пильно спостерігало за розгортанням цих процесів на місцях. Арешти їхніх «членів» здійснювались планомірно, слідство велось поверхово, а звинувачення були однотипними.

Деякі люди висловлювали незадоволення внутрішньою й зовнішньою політикою держави. Їх нарікання були зумовлені тяжким

матеріальним становищем родин, хворобами, низькою зарплатнею, великими податками й свавіллям місцевих управлінців. Окремі особи надсилали до офіційних установ листи з критикою дій влади, відвідували іноземні консульства, маючи на меті знайти там співчуття та захист, звертались по матеріальну допомогу до закордонних організацій та були причетні до побиття чиновників. Водночас вести мову про організований спротив тоталітарному режиму вже не доводиться.

Таким чином, аналіз даної проблематики засвідчив те, тема репресій щодо польської меншини Одещини у даний період потребує комплексного опрацювання. Деякі аспекти досліджень цієї теми розкриті досить ґрунтовно, а деякі – мають поверховий характер. Досить добре вивчені механізми фабрикування спецслужбами гучних процесів у регіоні та розкриті трагічні долі науково-педагогічної інтелігенції й духовенства. Подальші дослідження історичного підґрунтя сучасного стану міжнаціональних відносин на Півдні України дозволить розробити ефективну етнонаціональну політику з урахуванням трагічних сторінок вітчизняної історії задля недопущення їх повторення.

Список використаних джерел

1. Всесоюзний перепис населення 1926 року. – Т. XIV. – М. : ЦСУ СРСР, 1929. – С. 12–36.
2. Чирко Б. В. З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва // Укр. іст. журн. – 1983. – № 3. – С. 68–75.
3. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89.
4. Шитюк М. М. Політика радянської влади щодо поляків південних районів України (20 – 30 рр.) / М. М. Шитюк // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – К.; Краків : Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2002. – С. 81–84.
5. Сирота О. І. Інтелігенція національних меншин Півдня радянської України як об'єкт політичного терору (1934–1937 рр.) / О. І. Сирота // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2008. – С. 240–243.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 328. – Арк. 47-51; Оп. 6. – Спр. 301. – Арк. 3.
7. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті рр. ХХ ст. / М. М. Шитюк. – К. : Тетра, 2000. – 550 с.; Шитюк М.М. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ-НКВС України в 20-50-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк, І. С. Ніколаєв. – Миколаїв : Видавництво ПП І.О. Гудим, 2007. – 318 с.
8. Stronski H. Polska droga do Kazachstanu: Represje wobec ludnosci polskiej na Ukrainie w latach trzydziestych // Przegląd wschodni: Historia I wspolczesnosc polakow na Wschodzie. – Т. III, zeszyt 2 (10). – Warszawa, 1994. – S. 145-164.

L. Martynova,
Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine

**THE REPRESSIVE POLICY OF STALIN TOTALITARIAN MODE AGAINST POLISH ETHNIC
MINORITY OF ODESSA REGION in the 20th – 30th years of the XX century**

In the article studied the repressive policy of the Stalinist totalitarian regime towards the Polish ethnic minority of Odessa region at the beginning of the twentieth century. The repressive activity of executive authorities and special services in rayon centers and rural areas of the Odessa region is researched. The process of formation of the atmosphere of spy humane in the contemporary society, growing suspicion of ethnic minorities, and perceiving them as potential traitors preceding the deployment of mass deportations and terror in the republic was analyzed. The elucidation of the historical basis of the current state of interethnic relations in Ukraine will allow the development of an effective ethno-national policy based on tragic pages of national history in order to prevent the emergence of a future totalitarian regime.

Key words: Poles; South of Ukraine; repression; deportation; denationalization.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор;
Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.

© Мартинова Л., 2017

Дата надходження статті до редколегії 26.08.2017